

Privatizacija vojne ali kakšno zvezo ima Afrika z okupacijo Iraka

V začetku lanskega leta nama je francoska prijateljica v mestu Zinder v Nigru vsa navdušena pripovedovala o srečanju s predstavniki neke nevladne organizacije, ki so jo povabili na izlet k nomadskim Fulanom. S tega obetavnega izleta se je vrnila popolnoma razočarana, saj je ugotovila, da je bil namen izleta prepričevati nomade o koristnosti privatizacije zemlje. Ko sem se vrnil v Ljubljano, sem začel mrzlično iskati podatke o privatizacijskih procesih v Afriki in najprej ugotovil, da se za vsem skriva politika Mednarodnega denarnega sklada in Svetovne banke, ki v Nigru, kot tudi drugod po Afriki, pogojujeta nova posojila s pospešeno privatizacijo. Nekdanja francoska kolonija Niger je ena najrevnejših držav na svetu, na njenem ozemlju pa so največje zaloge urana na svetu. Zato sem začel brskati po podatkih o današnjem izkoriščanju afriških rudninskih bogastev in ob tem naletel na ocene, da je v 90. letih v Afriki potekal prikrit spopad med ZDA in Francijo (Madsen, 1999; Cilliers, 2001), v katerem so bolj ali manj uspešno asistirale še nekatere druge države (Velika Britanija, Japonska, Nemčija, Kanada in Kitajska). Vse skupaj spominja na sodobno različico klasike Josepha Conrada "Srce teme" (Conrad, 2000), le da so vlogo nekdanjih poblaznelih kolonialnih gospodarjev prevzele svetovne velesile, mednarodne korporacije in množice najemniških vojska, ki so z letošnjo okupacijo Iraka slavnostno vkorakale na svetovni politični oder. Nastanek in razmah zasebnih vojaških družb (Private Military Companies – PMC) sta omogočila konec hladne vojne in globalna prevlada ZDA, na svojo krvavo pot uspeha pa so PMC vstopile najprej v Afriki in kmalu za tem tudi v Južni Ameriki, Aziji in na Balkanu. Ameriška vojaška okupacija Iraka s zasebnimi vojaškimi družbami pa je bila mogoča samo zaradi njihovih pionirskih uspehov v afriških vojnah.

George Bush starejši je ob padcu železne zavese izjavil, da se nahajamo pred "redkim transformacijskim trenutkom svetovne zgodovine" in pred novim redom, temelječim "na mednarodnem pravu, pravičnosti in miru" (Chomsky, 1991: 1).

Novi svetovni red ni neka konspirativna framasonska zarota, temveč program globalnega nadzora, v katerem je suverenost držav (tretjega sveta) zreducirana na zagotavljanje prostega pretoka kapitala. Za učinkovito implementacijo tega skrbi najmlajše dete globalne politike, leta 1995 ustanovljena Svetovna trgovinska organizacija, ki skupaj z Mednarodnim denarnim skladom in Svetovno banko vodi projekt generalne liberalizacije svetovnih trgovinskih pravil, ukinja legalno kontrolo multinacionalk, zahteva privatizacijo javnih servisov in zagotavlja globalno spoštovanje patentov in avtorskih pravic. Verjetno je odveč poudarjati, da so omenjene tri mednarodne organizacije pod neposredno taktirko ZDA in pretežno ameriških korporacij, ki se v zadnjem desetletju na vse kriplje trudijo prilastiti si največji del dobička na novo opredeljenega imperija.

Konec hladne vojne je najpomembnejša ločnica sodobne afriške zgodovine, ki pa je namesto pravnega reda in miru številne države potisnila v brezno brutalnega nasilja in vojn. Zato bom v nadaljevanju poskusil osvetliti glavne akterje in posledice te nevidne svetovne vojne v Afriki, ki ji še ni videti konca.

Francija je bila edina kolonialna velesila, ki ji je v času med berlinskim razkosanjem Afrike, leta 1884, in padcem berlinskega zidu, leta 1989, uspelo ne samo ohraniti, temveč celo okrepiti svojo prisotnost na afriški celini (Schraeder, 1995: 539). Francoska kolonialna politika je po II. svetovni vojni temeljila na treh med seboj prepletenih področjih: jezikovno-kulturnem, ekonomskem in geostrateškem, ki pa so se v končni posledici vedno izkazali za ozko nacional(istič)ne interese. Charles de Gaulle je takoj po II. svetovni vojni lansiral idejo ustanovitve denarne unije v Afriki in koncept vzpostavitve Francije kot neodvisne jedrske velesile, t.i. "force de frappe" (sila udarca). Zato je Francija leta 1947 s trinajstimi afriškimi kolonijami ustanovila "cono franka" – denarno unijo s skupno valuto frankom CFA ("Communauté Financière Africaine"), vezano na vrednost francoskega franka. Po letu 1960 so francoski vladni predstavniki vedno izjavljali, da je namen cone franka zagotavljanje monetarne stabilnosti v Zahodni Afriki. Hkrati pa so tako nadzorovali tiskanje in kroženje denarja, finančno ureditev, bančne aktivnosti in ne nazadnje celotno proračunsko in ekonomsko politiko (Martin, 1985: 200–201).

Ko se je de Gaulle leta 1958 kot predsednik republike vrnil v visoko politiko, je bil 13. februarja 1960 blizu oaze Reggane v alžirskem delu Sahare izveden prvi francoski zračni jedrski poskus (od štirih na tej lokaciji). Z njim se je Francija vpisala v atomsko zgodovino kot velesila, ki je s prvim testom preskusila rekordno, 70-kilotonsko, atomsko bombo in z njo prelomila moratorij na izvajanje jedrskih poskusov.¹ Novembra 1961 je bil zračni testni poligon preseljen v podzemlje,

¹ Seveda Francije ni niti najmanj motilo dejstvo, da je bila takrat sredi vojne z Alžirijo. Alžircem so začeli celo ponujati neodvisnost v zameno za saharško tuareško državo (OCSR), s katero bi si zagotovili dostop do testnih poligonov za jedrsko orožje (glej Brumen, 2001: 158).

nekje v bližini kraja In Eckar, kjer so do leta 1966 (tri leta in pol po alžirski neodvisnosti!) izvedli nadaljnjih trinajst poskusov.

V obdobju osamosvajanj afriških kolonij je takratna francoska oblast mrzlično vzpostavljala novi institucionalni in ideološki okvir politike do Afrike. Osamosvajanje je bilo zgolj formalno, saj je Francija prisilila vse svoje nekdanje subjekte, z izjemo Gvineje, k podpisu kooperacijskih pogodb, ki so jih zavezovale, da ostanejo vprašanja zunanje politike, obrambe, ekonomije in izkoriščanja naravnih bogastev v domeni Francije (Chipman, 1989). Zaradi lažjega nadzora nad izvajanjem teh pogodb je de Gaulle leta 1961 ustanovil ministrstvo za kooperacijo, ki je delovalo neodvisno od ministrstva za zunanje zadeve, kar je jasno opredeljevalo posebno vlogo Afrike v francoski politiki.

V skladu s francosko ljubeznijo do poimenovanja svojih afriških političnih doktrin, ki vzkljuje konec 19. stoletja z "Mission Civilisatrice", je nova francoska postkolonialna ideologija dobila zvoneče ime: "La Francophonie".² Ta je obsegala "široko omrežje institucij in projektov, katerih cilj je bil razvijanje političnih, ekonomskih in kulturnih stikov med Francijo in njenimi nekdanjimi kolonijami s pomočjo usposabljanja, akademskih in študentskih izmenjav, promocije francoskega jezika, razstav, subvencij itd." (Renou, 2002: 8). Francija je razvojno pomoč, ki je v začetku 80. let znašala približno 0,5 odstotka BNP (Martin, 1985:

Slika 8: Rafinerija Daura, foto: Francisco Ciavaglia (Pancho)

199), vedno predstavljala kot višek svoje civilizacijske vloge. Krojači francoske politike so si prizadevali razširiti kulturo z isto ideološko gorečnostjo, kakor so ZDA poskušale preprečiti širjenje komunizma (Schraeder, 1995: 545). Prav gotovo bi lahko na področju vsiljevanja francoskega jezika, izobraževanja in kulture našli vrsto uspehov (Manning, 1998), kot tudi ostrih kritik, npr. direktni cenzorski posegi v filmsko produkcijo in distribucijo v Zahodni Afriki (Lunaček, 2001), vendar to ni predmet te razprave. Govoriti o francoskih političnih in ekonomskih uspehih v Afriki pa je milo rečeno neetično, saj je bil s frankofonijo, kakor pravi Herbert Ekwe-Ekwe, “za Francijo vzpostavljen oder, na katerem si je po lastni izbiri vzela pooblastilo za poseganje v politične procese frankofonskih afriških držav: napasti, zastrašiti, manipulirati, podtakniti, razpihovati sovražstvo, prilizniti se, zavarovati, razlastiti ...” (Ekwe-Ekwe, 2003: 2).

Francoska vlada je vedno minimalizirala in celo zanikala ekonomski pomen Afrike za francosko gospodarstvo, čeprav je bila javna skrivnost, da je bila Afrika zanj neprecenljiv vir poceni surovin (predvsem urana, nafte in diamantov), trg orožja, potrošniškega blaga in (zastarele) tehnologije kot tudi kapitalskih investicij. Vse nam postane jasno, če si pogledamo odvisnost Francije od afriških strateških materialov, ki je bila sredi 80. let videti takole: kobalt 100 %, uran 87–100 %, fosfati 83 %, boksit 68 %, mangan 35 %, baker in krom 32 % (Martin, 1985: 197).³ Brez njih bi bila francoska pot v visoko razvito družbo tega stoletja tako rekoč nemogoča.

Čeprav je Francija po letu 1966 jedrske testne poligone preselila na pacifiške otoke, je glede urana ostala odvisna od Afrike. Zato se lahko povsem strinjamo z izjavo francoskega predsednika François Mitteranda z začetka 90. let, da “brez Afrike Francija ne bo imela zgodovine v 21. stoletju” (Ekwe-Ekwe, 2003: 2). Francoska geostrateška lakota postane tako razumljiva. Razumljiva postane tudi francoska prisotnost in brezkompromisna podpora diktatorskim režimom v tistih afriških državah, ki so imele uran ali nafto, in to ne glede na članstvo v frankofonski skupnosti. Prav zato na seznamu teh držav najdemo tako Niger, Gabon, Senegal, Ruando in Kongo, kot tudi Namibijo, Južno Afriko in Angolo. Francija je poleg tega v obdobju hladne vojne močno podpirala oboroževanje svojih nekdanjih kolonij in tistih diktatorjev, ki so bili pripravljeni zagotavljati Francozom nemoten dostop do surovin. Med njimi najdemo nekatere izmed največjih morilcev 20. stoletja, kot sta npr. centralnoafriški cesar Jean-Bedel Bokassa in zairski predsednik Mobutu Sese Seko. Daniel Volman pa omenja v svoji študiji za pet milijard dolarjev prodanega in podarjenega orožja v subsaharskih afriških državah v tem obdobju, v to vsoto pa nista všteta še druga vojaška pomoč ter

² Sredi devetdesetih let je bilo v ta “frankofonski klub” vključenih 49 držav, vendar je bilo težišče francoskega vpliva ves čas na 23 afriških državah.

³ Žal nimam podatkov za bolj eksotične in današnjemu času primerne surovine, kot so niobij, tantal in litij.

management in logistika izgradnje vojaške industrije rasistične Nacionalne stranke v Južnoafriški Republiki (Volman, 1998: 152).

Francija je lahko poljubno ekonomsko mešetarila in politično diktirala po Afriki predvsem zaradi hladne vojne. V okviru konfrontacije med ZDA in Sovjetsko zvezo se je celo postavljala kot nekakšna neuvrščena sila, ki je v OZN lahko vedno računala na podporo afriških držav. Seveda pa je bila kot branik pred komunizmom deležna tudi vse ameriške podpore. V praksi je francoska politika v Afriki ves čas enačila komunistično nevarnost s samostojnim političnim razmišljanjem in odločanjem v nekdanjih kolonijah in je zato vsako neposlušnost ostro kaznovala. To se kaže predvsem v dokazani in (najverjetnejši) vpletenosti Francije v desetini afriških državnih udarov; od Toga leta 1963 do Centralnoafriške republike marca 1996. Seznam francoskih vojaških intervencij v Afriki (številne med njimi so bile resnici na ljubo povezane z državnimi udari ali pa s podporo diktatorjem) je še impozantnejši. V zadnjih 43 letih so intervenirali 48-krat. Trenutno so francoski vojaki na treh lokacijah: januarja so vkorakali v Slonokoščeno obalo, marca v Centralnoafriško republiko in junija v Kongo. Večina teh intervencij je potekala pod krinko zaščite francoskih državljanov, čemur Herbert Ekwe-Ekwe pravi "standardna francoska racionalizacija vojaških intervencij v Afriki v zadnjih triinštiridesetih letih, ki so bile v resnici namenjene zaščiti obsežne utrditve socioekonomskih in strateških interesov Pariza" (Ekwe-Ekwe, 2003: 1). Poleg teh "obrobnih" civilizacijskih dosežkov frankofonije je francosko afriško politiko v temeljih še vedno opredeljevala kontinuiteta paternalizma nacionalnega šovinizma, hipokrizije in paternalizma. Za postkolonialne paternaliste pa je Albert Memmi že davnega leta 1966 ugotovil, da so to tisti, ki vidijo sebe kot plemenite šele potem, ko so bili v medsebojnih odnosih že uveljavljeni rasizem in neenakost (Memmi, 1991). Tako se ne smemo čuditi, če so se rezultati te politike po koncu hladne vojne izkazali za katastrofalne.

Zgodovina vpletenosti ZDA v Afriki je tudi neločljivo povezana s hladno vojno. Ameriška administracija je vse svoje nedemokratske posege v Afriki in podporo vrsti diktatorjev vedno opravičevala z obrambo pred komunizmom. Za zaščito celine in direktno vojaško pomoč so ZDA od 1946. do 1986. izbranim afriškim državam namenile 424 milijard dolarjev. K tej impozantni številki moramo prišteti še velikanske zneske, zamaskirane v razvojno pomoč (Schraeder, 1995: 545). Seveda so se tudi ZDA držale strateških interesov, ki pa jih je skorajda vsak ameriški predsednik na novo opredelil. V nasprotju s Francijo zato ne moremo govoriti o neki kontinuirani ameriški politiki do Afrike. ZDA so na afriški celini posredovale samo takrat, ko nekdanje kolonialne sile niso mogle ali hotele zagotoviti zaželenega reda.

V tej luči moramo gledati na eksekucijo Patricka Lumumbe in ameriško pomoč zairskemu diktatorju Mobutu Sese Sekoju, kot tudi na brezpogojno podporo neka-

terih drugih samodržcev: Samuela K. Doea v Liberiji, Siada Barrea v Somaliji, Haileja Selasija v Etiopiji in Gafara Mohameda Nimeiria v Sudanu. Francoska in ameriška, pa tudi britanska in ruska politika v Afriki so zato v osemdesetih letih afriške države pripeljale do položaja, ki ga lahko najpreprosteje opišemo kot kolektivni klientelizem, temelječ na brezpogojni poslušnosti in s tem tudi podpori svetovnih velesil. Konec imperativa hladne vojne je razkrinkal tudi pravo podobo t.i. razvojne pomoči v Afriki. Ta je bila usmerjena predvsem v postkolonialno ohranjanje zahodnih strateških interesov. Ti so bili tudi v ozadju podpore južno-afriškemu sistemu apartheida, ki je samo v osemdesetih letih zahteval milijon in pol človeških življenj. Postkolonialna politika in apartheid sta po Chrisu Aldenu v Afriki pustila globok prepad, ki ju zgolj dvojček naključnega humanitarizma in pridobitniške gonje ni bil sposoben premostiti. Zato je Clintonova administracija po začetnem opotekanju našla svojo ideološko zvezdo vodnico v ideji *demokratskega širjenja* (Alden, 2000: 357). Po začetnem opotekanju je Clintonova administracija našla svojo ideološko zvezdo vodnico v ideji *demokratskega širjenja*. Na svetovni politični agendi zato v začetku 90. let slogan razvoja v Afriki nadomesti demokracija v Afriki.

V tem okviru so po koncu hladne vojne ZDA začele mrzlično iskati zaveznike, ki bi bili pripravljeni promovirati ameriške interese v Afriki. Na ameriškem seznamu prioritetnih afriških držav se takrat znajdejo Južna Afrika, Uganda, Ruanda in Gana, ki postanejo deležne široke podpore ZDA. Za uspešno implementacijo "demokracije tržne ekonomije" so se ZDA v veliki meri oprle na dejavnosti vladnih (npr. Peace Corps Organisation, ki jo je leta 1961 ustanovil Kennedy in jo je sedaj George Bush kot idealno orodje ameriške zunanje politike nagradil s proračunom v višini enega odstotka vseh ameriških zunanjih operacij) in številnih nevladnih organizacij, ki jih Svetovna banka za nameček uporablja kot spodbujevalce profitnega mikropodjetništva in nosilce tržne ekonomije (Elyachar, 2001). Če k temu pristavimo še popolno neodvisnost ekonomskih dejavnosti multinacionalk, dobimo nepregledno, dobičkonosno mešanico, ki je na račun milijonov žrtev v Afriki eksplodirala v prvi polovici 90. let.

Francoska vlada je pod težo okoliščin morala pristati na reforme v Afriki, vendar te nikakor niso hotele prinesiti zaželenih sadov. Ta "Paristroika" se je začela z nacionalnimi konferencami v Zahodni Afriki (prva v Beninu 1990) in s poskusom prepričevanja frankofonskih elit, da je treba poleg varnosti in razvoja poskrbeti tudi za minimum demokratizacije. Ob ekonomski krizi, ki je kot posledica konca hladne vojne nenadoma prizadela afriško celino, je bilo to v okolju, kjer so Francozi do včeraj podpirali še tako zatohle diktatorje, seveda težka naloga. Dodatno so jo zapletle še nove zahteve Mednarodnega denarnega sklada in Svetovne banke, poimenovane "strukturna prilagoditev", za katero se skriva niz ekonomsko-političnih

reform "svobodnega trga", ki so postale pogoj za pridobivanje posojil. Posledica vsega tega je bila nepričakovana, a nujna francoska devalvacija do takrat nedotakljivega CFA franka (januarja 1994). Ta je bila jasen odraz spremenjenih pogojev in novega pomena ekonomskih dejavnikov v francoskem mešetarjenju v Afriki in tudi odkrita klobuta, ki so jo ZDA prisolile francoski neposlušnosti in nekooperativnosti. Zato je prva neposredna vojaška konfrontacija ameriških in francoskih interesov v Afriki postala samo še vprašanje časa.

Jeseni leta 1990 začne iz Ugande svoj zmagoviti pohod nad Kigali, glavno mesto Ruande, tutsijska "Rwandan Patriotic Front – RPF", ki jo je z blagoslovom DIA (Defense Intelligence Agency) in MI-6, vodil Paul Kagame. Ta je bil pred tem deležen intenzivnega šolanja v ameriškem vojaškem oporišču v Fort Leavenworthu v Kansasu, nekateri drugi visoki oficirji vojske Tutsijev pa so se v morilskih veččinah izpopolnjevali v britanskem vojaškem oporišču v Jinji ob Viktorijinem jezeru (Scholl-Latour, 2001: 79). Ruandskim hutujskim četam sta na pomoč priskočila "Commandement des opérations spéciales" in tujska legija, ki sta v operaciji "Norôit" za nekaj časa zaustavili prodiranje Kagamejeve vojske. Ruandskemu hutujskemu nacionalističnemu predsedniku in vdanemu francoskemu zavezniku Juvenalu Habyarimanu je s francosko pomočjo uspelo leta 1993 odbiti še en napad RPF, vendar pa je naslednje leto vsestranska francoska vojaška pomoč Ruandi postala tudi pomoč v genocidu Hutujev nad Tutsiji. Genocid v Ruandi se je začel 6. aprila 1994 s sestrelitvijo letala, v katerem sta sedela predsednika Ruande in Burundija. Dobro usklajene hutujske milice so začele sistematičen pokol Tutsijev in v naslednjih tednih pobile okrog 800.000 ljudi. Obseg in učinkovitost pokola kažeta na dolgotrajno in zavestno pripravo genocida. O tem je bila, kakor dokazuje Wayne Madsen, predčasno seznanjena ameriška CIA (Madsen, 2003: 6), ki pa je bila takrat že do grla vpletena v ta konflikt. Med samim genocidom je potekala francoska intervencija (Operation Amaryllis), katere namen je bil evakuirati francoske državljane in izbrane '*personalié rwandaises*', med katerimi so bili nekateri ključni ljudje ruandske vlade, ki so bili neposredno vpleteni v izbruh pokola (Gregory, 2000: 439). Apokaliptični kaos je izkoristila RPF, ki je porazila vladne sile, kar je sprožilo množičen beg hutujskega prebivalstva v bližnji Zaire in Tanzanijo ter posledično genocidno maščevanje Tutsijev nad Hutujci. Medtem so se v prazno vrteli mlini OZN, v kateri so ZDA iz strahu, da se jim ne ponovi somalijski zlom iz leta 1993, in predvsem zaradi podpore silam RPF in s tem kontrole nad Ruando, z vetom vse do junija 1994 preprečevale napotitev mirovnih čet v Ruando. Ko so 23. junija 1994 v operaciji, imenovani Turquoise, končno prispele francoske modre čelade v Ruando, je bilo že zdavnaj prepozno. Ta akcija je formalno še vedno potrejevala zgodovinsko vlogo Francije v Ruandi, vendar pa so bili Francozi zaradi nje deležni številnih kritik, češ da je

šlo zgolj za zaščito morilcev. Katastrofalni dogodki v Ruandi so dokončno razkrili neuspešnost francoske politike v Afriki. "Francija je kot mesečnik zatavala v katastrofo na podlagi domneve, da bo njena uveljavljena politika še naprej delovala. Zato ni bila sposobna izogniti se posledic povezanosti z morilskim režimom, kot tudi propadlega poskusa, da bi zagotovila varnost temu režimu in ruandskemu prebivalstvu" (Gregory, 2000: 440–441). Po drugi strani pa so čez nekaj let pricurljali na dan številni podatki, ki dokazujejo neposredno vpletenost ZDA v ruandski genocid. Ne samo, da so urili in z orožjem ter obveščevalnimi podatki ves čas podpirali Paula Kagameja in vojsko RPF, temveč so posredno sodelovali tudi v sestrelitvi predsedniškega letala, ki je sprožilo morijo.

Čeprav so Američani za to najprej obdolžili Hutuje in s tem posredno Francoze, so v zadnjih letih prišli na dan podatki, da so letalo sestrelili tutsijski specialci z rusko raketo SAM-16, ki jo je glede na identificirano serijsko številko ameriška vojska zasegla v zalivski vojni (Madsen, 1999; Scholl – Latour, 2001). Na genocid v Ruandi lahko zato gledamo kot na vrhunec spopada francoskih in ameriških strateških interesov v Afriki, ki se čez nekaj let konča s popolnim francoskim ponižanjem v nekdanjem Zairu. Tam je maja 1997 padla tridesetletna diktatura Mobuta Sese Sekoja, ki so mu Američani po končani hladni vojni obrnili hrbet, Francozi pa so ga podpirali do zadnjega. Predvsem zaradi vojaške podpore Paula Kagameja je glavno mesto Kinšaso osvojil ameriški hlapec Laurent Désire Kabila in deželi povrnil nekdanje kolonialno ime Kongo. Takratni francoski obrambni minister François Léotard je ta francoski debakl komentiral z besedami: "Dogodki v Zairu so Franciji prinesli trojni fiasko: taktično, zato ker so Kabilo podpirale ZDA in anglofonske afriške države; moralno zato, ker naj bi Francija do konca podpirala Mobuta, in geopolitično zato, ker je bil Zaire bistveni element francoske prisotnosti na celini" (Gregory 2000: 441).

Neverjetno je, s kakšno lahkoto in koga vse je Bill Clinton na svoji afriški predsedniški turneji leta 1998, s katero je resnici na ljubo predvsem hotel odvrniti pozornost domače javnosti od afera Lewinsky, poimenoval za "svetilnike demokracije" v Afriki. Med novopečenimi demokrati se je znašla vrsta posameznikov (predsednikov držav ali njihovih vlad), ki so se še pred desetletjem kalili v kovačnici afriškega socializma, v partijski šoli tanzanijskega predsednika Juliusa Nyerereja v Dar es Saalamu (ustanovljeni z bratsko pomočjo neuvrščene Jugoslavije in po zgledu partijske "univerze" v Kumrovcu): Yoweri Museveni (Uganda), Paul Kagame (Ruanda), Joaquim Chissano (Mozambik), Robert Mugabe (Zimbabve), Isaias Afewerki (Eritreja), Meles Zenawi (Etiopija), Thabo Mbeki (Južna Afrika), Laurent Desire Kabila (Kongo) in ne nazadnje John Garang (koman-

⁴ Tudi pri nafti in diamantih naletimo na podobne strukturne elemente izkoriščanja in reguliranega nasilja povsod po Afriki, kjer so prisotne multinacionalke (za osnovne informacije glej Custers 2001; Le Billon 2001).

dant južnosudanske osvobodilne armade). Vzporedno z odkritim vojaško-političnim prevzemom nadzora ZDA nad državami nekdanjega francoskega vplivnega območja (Ruanda in Kongo) pa je potekalo tudi gospodarsko osvajanje območij, bogatih s strateškimi surovinami s strani ameriških multinacionalk. Te so v zadnjih letih z najemniškimi vojskami ustvarile novo obliko oboroženih konfliktov v Afriki, katerih žrtve so ponovno nedolžni civilisti. Brezkompromisni francosko-ameriški konflikt je pokazal svoj pravi obraz v boju za pridobitev ali ohranitev koncesij za črpališča nafte, rudnike diamantov, koltana, paladija, rodija, platine in drugih redkih strateških mineralov, ki se nahajajo na območjih zahodne in osrednje Afrike. Kjerkoli so prisotne multinacionalke, si lahko ogledamo podobne strukturne elemente izkoriščanja in reguliranega nasilja. Najlaže na primeru rudnine koltan⁴, ki je konglomerat niobija, imenovanega tudi kolombit (Nb), in tantala (Ta).

Tantal je čudežni polprevodnik, s katerim se ne more meriti nobena umetno narejena substanca in brez katerega si dandanes ne moremo predstavljati zapletenih elektronskih aparatov, jedrskih reaktorjev, vesoljskih plovil, sodobne vojaške tehnologije in prenosnih telefonov. Čeprav imajo zaloge tantala tudi nekatere druge države (Avstralija, Brazilija, Kanada, Namibija, Nigerija, Mozambik, Ruanda, Burundi in Uganda), se 80 odstotkov svetovnih zalog nahaja v vzhodnem Kongu. V začetku devetdesetih let je Pentagon klasificiral tantal kot strateški mineral, kar je sprožilo enormno rast borznih indeksov koltana. Takrat je belgijsko-zairsko podjetje Sominki (Société Minière du Kivu) začelo na vzhodu Zaira ekstenzivno pridobivati koltan. Tehnologija je preprosta in podobna primitivnemu pridobivanju zlata. V povprečju ga en delavec spere kilogram na dan in za to dobi do 30 dolarjev na teden (cena na svetovnih trgih je do danes krepko preseгла 800 dolarjev za kilogram), kar je za razmere v Kongu izredno plačilo. Leta 1995 je bila ustanovljena družba SAKIMA (Société Aurifere de Kivu et Maniema), ki

⁵ Pri vseh vidnejših korporacijskih akterjih dodajam tudi naslov njihove spletne strani <http://www.banro.com/s/Home.asp>

⁶ http://www.minesite.com/companies/cluff_mining.htm

⁷ <http://www.debeersgroup.com/homePage/dbHomePage.asp>

⁸ <http://www.texaco.com/texaco/>

⁹ <http://www.angloamerican.co.uk/>

¹⁰ <http://www.shell.com/home/Framework?siteId=home>

¹¹ <http://www.bp.com/>

¹² http://www.exxon.com/USA-English/gFM/home_Contact_Us/homepage.asp

¹³ <http://www.subsea.org/subsea-oil-gas/bhp-petroleum.html>

¹⁴ <http://www.gas.co.uk/>

¹⁵ <http://www.bechtel.com/>

¹⁶ <http://www.barrick.com/>

je postala pooblaščenca za izkop in prodajo koltana. Ustanovljena je bila s kapitalom kanadske multinacionalke Banro Corporation⁵ in fantomske multinacionalke Cluff Mining,⁶ ustanovljene z ameriškim kapitalom, južnoafriško upravo in sedežem v Gani. Država Zaire je imela v SQAQIMI 7-odstotni lastniški delež. Ko je 17. maja 1997 Kabila z vojaško pomočjo Ruande osvojil Kinšaso, se je obrnil na pomoč k zimbabvejskemu predsedniku Mugabeju, ki mu je s 13.000 vojaki omogočil nadzor nad diamantnimi rudniki na jugovzhodu države. V vzhodnem in južnem Kongu so vse poslovne niti z minerali držale v rokah ugandske, ruandske, burundske, zimbabvejske in angolske zasebne družbe in njihove vojske. Vse po vrsti so bile zgolj krinka pravih lastnikov. Vse niti krvavega tantala in drugih mineralov so namreč v rokah ameriških in v nekaterih primerih tudi evropskih multinacionalk. Na prvem mestu je svetovni monopolist diamantnega trga De Beers,⁷ potem so tu tisti, ki v Afriki nadzorujejo nafto, kobalt, zlato in baker: Chevron – Texaco,⁸ Anglo American,⁹ Shell,¹⁰ BP,¹¹ ExxonMobil,¹² BHP Petroleum,¹³ British Gas,¹⁴ Bechtel,¹⁵ Barrick Gold,¹⁶ Diamond Works,¹⁷ American Mineral Fields Inc.,¹⁸ Anaconda Mining,¹⁹ Edith Krall Investment,²⁰ GfE Metalle und Materialien GmbH²¹ in H.C.Starck – Bayer.²² Za uspešno izkoriščanje afriških naravnih bogastev so potrebovale učinkovito zaščito, ki pa je zlasti v Kongu, Angoli, Sierra Leoneju, Mozambiku, Centralnoafriški republiki, Liberiji in Sudanu od lokalnih vojnih dobičkarjev in njihovih skorumpiranih milic niso mogli pričakovati. Zato so se zatekli po pomoč k zahodnim “plačanskim družbam”, ki so se razvile po končani hladni vojni in nudijo svojim strankam vse, od orožja do najemniških vojakov. Teh zasebnih vojaških pogodbenikov (Private Military Contractors), kakor se sami imenujejo, ne moremo primerjati niti z romantičnimi psi vojne niti s pripadniki francoske tujske legije, katere vojaki so se kot izpričani rasisti (in sadisti) v 60. in 70. letih izživljali v Afriki. Pri teh novih plačancih gre za natančno izbrane, ledeno hladne, poklicne ubijalce, opremljene z najsodobnejšo vojaško tehnologijo.

Vodijo jih upokojeni britanski in ameriški generali in drugi predčasno upokojeni visoki oficirji. V zadnjem desetletju so se te “mercenary companies” razvile v resne mednarodne korporacije, povezane z vladami na kriznih žariščih in največjimi svetovnimi rudninskimi multinacionalkami. Delujejo legalno in

¹⁷ <http://www.diamondworks.com/>

¹⁸ <http://www.am-min.com/index2.htm>

¹⁹ <http://www.bigstack.com/acm.htm>

²⁰ <http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/country/2000/keugmyb00.pdf>,
<http://www.eed.de/fix/publica/COLTANFIEBER.pdf>

²¹ <http://www.gfe-online.de/opencms/opencms/gfe/de/gfe/index.html>

²² http://www.hcstarck.com/index.php?page_id=5

globalno, od Kolumbije do Afrike, Balkana in Papue Nove Gvineje. Kakor dokazujeta Abdel-Fatau Musa in 'Kayode J. Fayemi, imajo družbe, ki ponujajo najemniške vojske, zaradi nenadzorovanega statusa velikanske možnosti zlorabe domorodskega prebivalstva in kršenja človekovih pravic. Njihove intervencije potekajo v tajnih misijah, daleč od oči mednarodne skupnosti in borcev ter bork za človekove pravice (Musa in Fayemi, 1999). Za vse obtožbe o pobojih in mučenjih v zadnjem desetletju v tistih afriških državah, iz katerih so sploh pricurjali na dan ti podatki (Liberija, Sierra Leone, Alžirija, Sudan, Centralno-afriška republika, Kongo, Ruanda, Burundi, Angola in Mozambik), so, če so sploh, te korporacije odgovarjale s trditvami, da je njihov posel poslovna skrivnost. Zdi se, da je po pravilih Svetovne trgovinske organizacije pravo po letu 1995 na njihovi strani. Visokoprotitna industrija plačancev je tako dodatni destabilizacijski dejavnik v večini afriških konfliktov, ki jih lahko označimo kot stranski produkt "svobodnega trga in širjenja demokracije". Pri tem pa seveda ne gre samo za direktno dodatno siromašenje afriških družb. Korporacije plačancev so dokazano nosilke spodbujanja medetničnih konfliktov, nekaznovanega trgovanja z orožjem, mamili in ene največjih kršiteljic človekovih pravic na afriški celini.

Najbolj razpita multinacionalka, ki danes prodaja orožje, vojaško logistiko in plačance pod imenom korporacije Northbridge Services Group Ltd. je Executive Outcomes.²³ Nanjo naletimo v Afriki in povsod po svetu tam, kjer so minerali. Direktor te korporacije, Anthony Buckingham, je solastnik več naftnih in rudarskih družb ter koncesionar za izkoriščanje naravnih bogastev v Kongu, Angoli, Sierra Leoneju, Centralnoafriški republiki in Kolumbiji, širitev pa načrtuje na Kitajsko, v Filipine in Venezuelo. V sierraleonski (in verjetno tudi v angolski) vojni za diamante so dobivali milijonske provizije za vojaško zaščito rudnikov diamantov (in s tem nadaljevanja vojne) in nato prevzeli celo vlogo aktivne stranke v "državljski vojni" (Howe, 1998). V zadnjih letih je njihov najbolj resen konkurent leta 1987 ustanovljena korporacija Military Professional Resources Incorporated.²⁴ Vodi jo trojica "velikih" – general Carl Vuono, komandant štaba ameriške vojske med invazijo v Panamo in v zalivski vojni; general Harry E. Soyster, nekdanji direktor DIA in general Crosbie Saint, nekdanji poveljnik ameriške vojske v Evropi. Korporacija se predstavlja kot največja

²³ <http://www.northbridgeservices.com/>

²⁴ <http://www.mpri.com/>

²⁵ <http://www.sandline.com/site/index.html>

²⁶ <http://www.silver-shadow.com/profile.htm>

²⁷ <http://www.til.co.il/>

²⁸ <http://www.armorholdings.com/mainframe.htm>

²⁹ <http://www.erinysinternational.com/>

korporativna skupina vojaškega znanja na svetu, za katero je general Soyster s ponosom izjavil: "Mi imamo več generalov na kvadratni meter kakor Pentagon." (Kanzleiter, 2003: 182) Potem ko so leta 1995 "uspešno" načrtovali in nadzirali potek vojaške operacije Nevihta na Hrvaškem, so posredovali tudi v Bosni, Liberiji in Kongu. Na jugu Konga, na severu Angole in v Sierra Leoneju delujejo plačanci korporacije Sandline International²⁵ s sedežem na Bahamih. Začeli so z zaščito nahajališč diamantov na Papui Novi Gvineji, sredi devetdesetih pa so svojo dejavnost razširili tudi na vojaško logistiko. Tim Spicer, izvršni direktor Sandline International, si je mednarodni ugled in zveze pridobil leta 1994 kot tiskovni predstavnik generala Michaela Roseja, komandanta Unproforja v Sarajevu. V Kongu gostujejo še najemniški vojaki in inštruktorji izraelske korporacije Silver Shadow Advanced Security Systems,²⁶ pa monstrozno rastoči Defense System Ltd.²⁷ in Armour Holdings INC.,²⁸ ki sta prisotna povsod tam, kjer je povpraševanje, in v zadnjem času sklejata posle z OZN. V sosednji Centralnoafriški republiki se je z učinkovitostjo izkazal Erinys International,²⁹ ki sedaj varuje naftna polja v Iraku. Dodati je treba še DynCorp,³⁰ ki se je iz Afrike prebil tudi v Evropo (Avstrija, Italija) in na Bližnji vzhod (Irak, Izrael), pa Saracen International,³¹ Vinnell Corporation, SafeNet,³² Air Scan,³³ ISEC Corporate Security³⁴ Omega Support Ltd., Panasec Corporate, COIN Security,³⁵ Securewest International³⁶ in lahko bi še dolgo naštevali.

Spirala smrti je tako zaključena: Afričani imajo minerale, mednarodne korporacije jih hočejo nadzorovati in zato potrebujejo pomoč afriških gospodarjev vojne. Ko ti ne zmorejo več zagotoviti nemotenega izkoriščanja, korporacije najamejo vojske plačancev in na koncu si vsi delijo masten dobiček na račun afriških naravnih bogastev in civilnih žrtev. To je nova oblika kolonializma 21. stoletja, kjer kot glavni protagonisti nastopajo direktoriji multinacionalk.

Ker so vlade, tu imam v mislih predvsem ZDA, več kot seznanjene z dogajanjem v Afriki, saj nekateri njihovi najvišji predstavniki sedijo v upravnih odborih krvavih koncernov, smo na točki, ko lahko zatrdimo, da se zgodovina ponavlja. Belgijski kralj Leopold II., ki so mu evropski vladarji leta 1884 v Berlinu dodelili Kongo v zasebno last, je svoje posestvo za največji izkoristek predal v upravljanje zasebnim družbam, ki so svoje poslanstvo opravljale z nepredstavljivo krvo-

³⁰ <http://www.dyncorp.com/>

³¹ <http://www.saracen.org/>

³² <http://www.safenet.org/>

³³ <http://www.airscan.com/>

³⁴ <http://www.privatemilitarycompany.com/index.htm>

³⁵ <http://www.coin.co.za/>

³⁶ <http://www.securewest.com/>

ločnostjo. Podobnosti z zdajšnjimi multinacionalkami in njihovimi najemniškimi vojskami niso naključne in pomenijo nevidno grožnjo ne samo Afriki in Iraku, temveč vsemu svetu.

Iraška "preventivna vojna", kot jo je poimenovala najožja klika okrog sedanjega ameriškega predsednika, je nov tip vojne, ki jo najprej opredeljuje varovanje interesov korporacijskega kapitala. Snovalci te vojne vidijo sovražnike zgolj kot niz satelitskih tarč. Kljub uporabi najbolj sofisticirane ubijalske tehnologije pa imamo tudi v tej vojni opravka s temeljnimi elementi starih, klasičnih, umazanih vojn: mučenje in pobijanje civilistov ter sistematično uničevanje infrastrukture. Še preden se je zadnja iraška vojna začela, je bilo jasno, da tu ne bo šlo za spopad dveh držav. V njej je sodelovala vrsta zasebnih akterjev (in njihovih dobičkonosnih interesov), katerih dejavnosti so zunaj vseh pravnih okvirov. V ospredju sta bili ves čas dve izmed največjih svetovnih korporacij: Halliburton³⁷ (v njenem predsedstvu je do novega položaja podpredsednika ZDA sedel Dick Cheney) in Bechtel,³⁸ ki je pred tremi leti zaslovel s testnim projektom privatizacije vode v Boliviji. V ozadju vleče niti fantomska korporacija Carlyle Group,³⁹ ki jo vodijo nekateri nekdanji najvidnejši ameriški in svetovni politiki (George Bush sr., James Baker, John Major, Richard Darman, Frank Carlucci ...) in bo po mnenju nekaterih analitikov zaslužila milijarde z vojno proti terorju. Pri samih pripravah,

Slika 9: Svoboda za vse? Foto: Francisco Ciavaglia (Pancho)

izvedbi in sedanji okupaciji Iraka je sodelovalo večje število zasebnih vojaških družb, katerih imena so manj znana javnosti. Njihovi najemniki so sodelovali že v prvi zalivski vojni. Takrat je na 50 ameriških vojakov prišel en sam najemnik (Kanzleiter, 2003: 176). Kot smo videli, je po tem industrija zasebnih vojaških korporacij doživela enormno rast in tako je ob letošnji okupaciji Iraka na vsakega desetega ameriškega vojaka prišel en najemnik. Kakor dokazuje P. W. Singer, so bili ti prisotni na vseh ravneh napada na Irak, zato se o zadnji iraški vojni tudi govori kot o "first privatized war". Zasebne vojaške korporacije (Military Professional Resources Incorporated, BAE Systems,⁴⁰ Northrop Grumman⁴¹ ...) so v celoti organizirale, nadzorovale in izvajale preskrbo in nastanitev ameriških čet, vzdrževale in upravljale so večino telekomunikacijskih sistemov, v njihovi domeni je bila celotna logistika delovanja bombnikov B-2 in lovcev F-117, na ameriških vojnih ladjah so nadzorovali računalniško vodene izstrelke in zaščito ladij. Ponos ameriške vojske v tej vojni, daljinsko vodeno letalo Global Hawk brez človeške posadke, ki je zbiralo obveščevalne podatke in določalo koordinate za "pametne" bombe, niso vzdrževali samo najemniki, temveč je bila celotna operacija delovanja teh naprav privatizirana (Singer 2003). Okupacije Iraka si danes Pentagon brez najemniških korporacij ne more predstavljati niti v najbolj strašnih nočnih morah. Poleg že omenjenih so milijonska naročila dobile še številne druge vojaško-mrhovinarske korporacije. Vinnell Corporation⁴² tako skrbi za vzpostavljanje in urjenje nove iraške vojske, Custer Battles⁴³ s svojimi profesionalci nadzoruje in izvaja zaščito bagdadskega letališča, Erinys International je prevzel zaščito naftnih polj v Iraku, Global Risk International⁴⁴ skrbi za varnost marionetne iraške vlade, DynCorp, ki ga je pred meseci prevzela Computer Science Corporation,⁴⁵ uri iraško policijo, in Cubic Corporation⁴⁶ bogati z logistiko terenskih vojaških operacij. Privatizirana vojaška industrija obsega danes okrog 90 korporacij, ki delujejo v 110 državah po svetu (Kanzleiter 2003: 175), zaposlujejo desetstisoče profesionalcev in obračajo nepredstavljive vsote denarja. S tem ko vojna postaja dobičkonosni posel, v katerem imajo tako lokalni gospodarji vojne kot tudi globalni politični akterji poljuben in legalen dostop do morilskih veččin in orodij – od najemniških vojakov do vojaških

³⁷ <http://www.halliburton.com/>

³⁸ <http://www.bechtel.com/>

³⁹ <http://www.thecarlylegroup.com/eng/company/index.html>

⁴⁰ <http://www.baesystems.com/>

⁴¹ <http://www.northgrum.com/>

⁴² <http://www.vinnell.com/>

⁴³ <http://www.custerbattles.com/>

⁴⁴ <http://www.globalrisk.uk.com/>

⁴⁵ <http://www.csc.com/>

⁴⁶ <http://www.cubic.com/>

satelitov – se človeštvu odpira vrsta pomembnih vprašanj, povezanih s človekovimi pravicami, svetovnim mirom in pravnimi normami.

LITERATURA

- ALDEN, C. (2000): "From neglected to 'virtual' engagement: the United States and its new paradigm for Africa", v: *African Affairs*, Vol.: 99, str.: 355–371.
- BRUMEN, B. (2001): "Pozabljeni od boga in prekleti od zgodovine. Tuaregi in njihov boj za preživetje", v: BRUMEN, B. in JEFFS, N. (ur.): *Afrike. Tematska številka Časopisa za kritiko znanosti* 204–205–206. Ljubljana: Študentska založba 2001, str.: 141–168.
- CILLIERS, J. (2001): "Still ... France versus the rest in Africa?" v: *African Security Review*, Vol. 10, No. 3, (<http://www.iss.co.za/Pubs/ASR/10No3/Cilliers2.html> 9.6.2003)
- CHIPMAN, J. (1989): *French Power in Africa*. Cambridge, Massachusetts: Basil Blackwell.
- CHOMSKY, N. (1991): *The New World Order*, v: <http://www.zmag.org/chomsky/index.cfm> (7. 6. 2003).
- CONRAD, J. (2000; orig. 1902): *Heart of Darkness*. London: Penguin Books.
- CUSTERS, P. (2001): "Surovine v afriških državljskih vojnah in razprava o 'svobodni trgovini'. Afriške izkušnje v sistemu dispartne menjave", v: BRUMEN, B. in JEFFS, N. (ur.), *Afrike. Tematska številka Časopisa za kritiko znanosti* 204–205–206. Ljubljana: Študentska založba 2001, str.: 96–108.
- EKWE-EKWE, H. (2003): "The bogey of African-French solidarity", v: *USAfricaonline* – <http://www.usafricaonline.com/ekweekwe.africafrench.html> (10. 6. 2003)
- ELYACHAR, J. (2001): "Nezakonita povezava Seattla in Wall Streeta. Visoke finance in nizka kultura v 'neformalni ekonomiji' Kaira", v: BRUMEN, B. in JEFFS, N. (ur.), *Afrike. Tematska številka Časopisa za kritiko znanosti* 204–205–206. Ljubljana: Študentska založba 2001, str.: 109–129.
- GREGORY, S. (2000): "The French Military in Africa: Past and Present", v: *African Affairs* 99, str.: 435–448.
- HOWE, H. M. (1998): "Private security forces and African stability: the case of Executive Outcomes", v: *The Journal of Modern African Studies* 36/2, str.: 307–331.
- KANZLEITER, B. (2003): "Krieg & Frieden GmbH. Privatarmeen und private Militaerunternehmen als Akteure der Neuen Kriege", v: AZZELLINI, D. in KANZLEITER, B. (ur.), *Das Unternehmen Krieg. Paramilitaers, Warlords und Privatarmeen als Akteure der Neuen Kriegsordnung*. Berlin: Assoziation A.
- LE BILLON, P. (2001): "Angola's political economy of war: the role of oil and diamonds 1975–2000", v: *African Affairs* 100, str.: 55–80.
- LUNAČEK, S. (2001): "Vpliv (post)kolonialne politike na razvoj filmov v Senegalu in Nigeriji na primeru Sembeneja in Baloguna", v: BRUMEN, B. in JEFFS, N. (ur.), *Afrike. Tematska številka Časopisa za kritiko znanosti* 204–205–206. Ljubljana: Študentska založba 2001, str.: 276–300.
- MADSEN, W. (ur.) (1999): *Genocide and Covert Operations in Africa 1993–1999*, Lewiston, New York: Edwin Mellen.
- MADSEN, W. (2003): What a Difference an Election Makes. v: http://www.fromthewilderness.com/free/politics/blood_sparkle.html (16. 6. 2003).
- MANNING, P. (1998): *Francophone Sub – saharan Africa 1880–1995*, Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- MARTIN, G. (1985): "The Historical, Economic, and Political Bases of France's African Policy", v: *The Journal of Modern African Studies*, Vol. 23/2, str.: 189–208.
- MEMMI, A. (1991; orig. 1966): *The Colonizer and the Colonized*, Boston: Beacon Press.
- MUSA A. F. in FAYEMI, J. K. (1999): *Mercenaries: An African Security Dilemma*, London: Pluto Press.
- RENOU, X. (2002): "A New French Policy for Africa?" v: *Journal of Contemporary African Studies*, Vol. 20/1, str.: 5–27.
- SCHOLL-LATOUR, P. (2001): *Afrikanische Totenklage. Der Ausverkauf des Schwarzen Kontinents*, C. Bertelsmann: Muenchen.
- SCHRAEDER P. J. (1995): "From Berlin 1884 to 1989: Foreign Assistance and French, American, and Japanese Competition in Francophone Africa", v: *The Journal of Modern African Studies*, Vol. 33/4, str.: 539–567.
- SINGER P. W. (2003): *Corporate Warriors. The Rise of the Privatized Military Industry*, Cornell: Cornell University Press.
- VOLMAN, D. (1998): "The Militarization of Africa", v: TURSHEN, M. in TWAGIRAMARIYA, C. (ur.), *What Women Do in Wartime. Gender and Conflict in Africa*, London, New York: Zed Books Ltd., str.: 150–172.